

5 VERANDEREND JOODS LEVEN: DE JOODSE BUURT

‘Sporen van assimilatie en joods verval’

Nooit mochten de joden het voorvaderlijke geloof ontrouw worden want een jood zonder godsdienst is als ‘een zomer zonder zonneshijn’, als ‘een etrog (cederappel) zonder geur’. Dergelijke woorden sprak Isaïc Joseph Cohen, de eerste Groningse rabbijn, bij de inwijding van de synagoge in 1756.¹ De synagoge betrof een onopvallend, klein gebouwtje aan het eind van de Folkingestraat, toen nog Kleine Folkingestraat of Kleine Volteringestraat genaamd. (Na de totstandkoming van de synagoge sprak men ook wel van ‘Jodenstraatje’ of ‘Sjoelgasse’.) Boven de ingang prijkte een Hebreeuwse tekst waarvan de vertaling van de bovenste regel luidt: ‘Ik heb u een waardig huis gebouwd, een vaste plaats voor u om te verblijven voor altijd’.² Niet iedereen was even gelukkig met de oprichting van een *sjoel* in deze straat. In een anoniem artikel uit 1855 staat hierover het volgende:

Deze opbouw van de synagoge geschiedde niet zonder vreeselijk gemor van het gemeen in de stad, vergezeld met zware bedreigingen; zoodat de Jooden destijds, zelfs onder de bescherming der Regering, het niet durfden te wagen, om vensters, op de straat uitziende, te laten maken, en in welken staat de kerk nog is, behalven in de vrouwenkerk, waarin naderhand twee kleine vensters naar de straat toe zijn gemaakt.³

De openingsplechtigheid op 20 augustus 1756 verliep volgens de *Groninger Courant* ‘met ongemeen veel plechtigheid en vrolijkheid’ en trok ‘een groote menigte van Aanschouweren’.⁴ De houding van de niet-joodse omgeving lijkt zich in deze periode te kenmerken door een mengeling van afwijzing en nieuwsgierigheid. Deze wat tweeslachtige houding treft men ook aan in een pamflet uit 1795 geschreven door Israël Goldsmit, de toenmalige secretaris van de joodse gemeente. Hierin beschrijft hij onder meer de reactie van de buurtbewoners toen een huis in de Steentilstraat – kort vóór 1756 – enige tijd als synagoge dienst deed.

Vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw valt een iets grotere spreiding van de joden over de stad te constateren.⁶ Deze nam met name in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw toe. Woonde tussen 1822 en 1839 zo'n 55% van de joden in de jodenbuurt⁷, in 1849 bedroeg dit 50% – 698 personen van de 1421 – en in 1941 nog slechts 20%.⁸ Hierbij moet men tevens bedenken dat van diegenen die in 1849 buiten de joodse buurt woonden, het overgrote deel in de aangrenzende straten leefde (rond de Vismarkt, achter de Der Aa-kerk of aan het Zuiderdiep). Rekent men deze straten mee, dan leefde zo'n 87% van de joden in de nabijheid van de synagoge.⁹ Zij die na 1850 in steeds grotere getale wegtrokken, waren vooral de welgestelden; zij konden zich dit veroorloven. De minderbedeelden bleven achter waarbij een ruwe onderverdeling valt te maken tussen enerzijds de Folkingestraat, Haddingestraat en het Zuiderdiep, waar de kleine middenstand woonde en werkte, en anderzijds de Nieuwstad, Folkingedwardsstraat en Torenstraat met de zogenaamde 'dalles-joden'¹⁰, de joodse armen die veelal in eenkamerwoningen huisden.¹¹

Ook de opperrabbijnen zelf volgden dit patroon en verkozen een woning buiten de joodse buurt. Rosenberg, die in 1848 overleed, was de laatste rabbijn die nog in de schaduw van de synagoge leefde. Na hem vestigde elke rabbijn zich buiten de joodse buurt: Rosenberg achtereenvolgens in de Pottenbakkersrij en de Turftorenstraat, Van Loen aan de Hereweg, Hamburg aan de Oude Ebbingestraat, Asscher respectievelijk aan de Oude Kijk in 't Jatstraat, Korreweg en Westerkade, terwijl Davids en Dasberg de Schildersbuurt verkozen (Otto Eerelmanstraat en Jozef Israëlsstraat).

De wijken en straten waar de meeste vertrekkenden neerstreken – de Singels, Schildersbuurt, Helpman, Oranjewijk, Parkweg, Waterloolaan en J.A. Feithstraat – lagen aanmerkelijk verder van de synagoge af, hetgeen symbolisch mag heten daar niet alleen de geografische afstand tot de *sjoel* groter werd – men bedenkt zich tweemaal voordat men op sabbath te voet (fietsen is dan niet toegestaan) vanuit Helpman naar *sjoel* gaat – maar ook de mentale afstand toenam. Zo werden uit deze gegoede kringen nog steeds wel de parnassijns en andere bestuurders van de joodse gemeente benoemd, maar de animo om een dergelijke (onbetaalde) erefunctie te accepteren bleek steeds geringer. Van het zogenaamde 'recht op verschoning' werd zo frequent gebruikgemaakt dat de boetes bij weigering keer op keer verder werden verhoogd. De orthodoxie die vele bestuurders met de mond beleden, kwam vaak niet tot uitdrukking in hun eigen levenswandel: de synagoge werd steeds minder bezocht en de joodse wetten werden meer en meer veronachtzaamd. De door hen uitgedragen orthodoxe beginselen leken dan ook veeleer bedoeld voor hen die wel in de buurt van de synagoge leefden; zij zouden gebaat zijn bij de strikte naleving van de joodse wetten en een geregeld bezoek aan de synagoge; zij waren het die verheven dienden te worden tot een hoger zedelijk peil.

Dat men de joodse buurt zo gemakkelijk achter zich kon laten, doet soms wat vreemd aan, gezien de vele verhalen waarin hoog wordt opgegeven van de gezellige, typisch joodse sfeer waarin men leefde, een buurt waar iedereen voor elkaar klaar stond en waar altijd wel wat te beleven viel. Veelal zijn dit beschrijvingen achteraf, geschreven na de oorlog, toen er vrijwel niets meer over was van de joodse buurt; ze geven een wat al te rooskleurig beeld van het joodse leven dat hier eens bestond. Een uitgebreid gemeentelijk buurtonderzoek tussen 1895 en 1905 naar de woonom-

standigheden in de verschillende straten en huizen, levert een geheel ander beeld op. Regelmatig keren voor panden in de joodse buurt de kwalificaties ‘bouvvallig’, ‘te klein van oppervlakte’, ‘te laag van verdieping’, ‘nadeelig voor de gezondheid der bewoners’, ‘van voldoende licht- en luchttoetreding verstoken’ en ‘gevaarlijk voor den openbaren gezondheidstoestand’ in de rapporten terug. Verder bleken ramen soms vervangen door ‘papier of vodden’.¹² Een opmerkelijk briefje uit 1901 van enkele bewoners aan de Nieuwstad gericht aan burgemeester en wethouders, illustreert deze kwalificaties op treffende wijze. Zij geven te kennen dat er in een nabij gelegen gangetje:

een kamer is gelegen, die al jaren onbewoonbaar zijnde, toch tegenwoordig huisvesting geeft aan een bende volks van ongeveer vijftien personen, zoogenaamde landlopers, bestaande uit mattenmakers, scharenslijpers, venters met boenders etc. en bedelaars, die daar voornamelijk den nacht doorbrengen, mannen, vrouwen en jonge meisjes gezamenlijk in een vertrek. Bovendien fokken zij er nog jonge honden bij op en is daar gewoonlijk een verschrikkelijk tumult. Maar wat het ergste is: de stank die er van die kamer uitgaat is voor ons bureu onverdragelijk en kunnen wij en van de verpestende lucht en van het rumoer niet slapen. Bij koud weer stoken zij een spanenvuurtje op den haard, wat zeer veel gevaar voor brand teweegbrengt. Ook hebben ondergetekenden de politie er dikwijls op gewezen en achten zij de tijd gekomen Ued achtbaren in kennis te stellen welk een waar pesthol en broeiest daar te midden eener volksrijke buurt kan bestaan.

Ondergetekenden – Ph. Goudsmid, S. Dwinger, L. Levitus, S. Priet, M. van Adelsbergen en een zekere Bakker – roepen de gemeente op een onderzoek in te stellen en het betreffende pand onbewoonbaar te verklaren, zodat zij ‘van die plaag verlost zullen worden’.¹³

Ook anderen die de buurt van nabij hebben gekend of er zijn opgegroeid, schetsen een veelal ontnuchterend beeld. Zo zegt Arnold J. van Dam absoluut geen heimwee te hebben gehad naar de Folkingestraat toen hij eind jaren dertig verhuisde naar de Rijnstraat – gelegen in een nieuwe wijk, buiten de joodse buurt. Plotseling was er licht, ruimte en lucht. Bennie van Dam herinnerde zich vooral de ratten en muizen die door de Nieuwstad krioelden en hoe een oude, vereenzaamde vrouw met een tamme rat samenleefde.¹⁴ Ook Nico Rost beschrijft de Nieuwstad in schrille bewoordingen:

[Er] heerste een gestage en bittere ellende. De mensen woonden in één kamertje. [...] Ze sliepen op de grond of op een zolder, waar het lekte en die ze alleen met een ladder konden bereiken en waar het herhaaldelijk wemelde van de ratten en de muizen.

Rost herinnerde zich verder de stank van lompen en huiden en ‘de honderden bleke kinderen, die wekenlang, misschien wel maandenlang deze sloppen en stegen nauwelijks verlieten’.¹⁵ Woorden van gelijke strekking bezigde *mohel* (besnijder) Hartog Samson Frank: ‘Dikwijls was de woning zelfs voor zeer grote gezinnen één kamer, waarin gewoonlijk twee bedsteden. Die daar niet in konden, sliepen op zolder onder vaak lekkende dakpannen op de grond, bedekt met wat oude rommel’.¹⁶

Esther Hadassa Lifschitz – dochter van de hoogleraar scheikunde – kwam zelden in de ‘doodarme’ Nieuwstad en Folkingedwarsstraat: ‘Als ik daar dan weleens doorliep, vond ik het wel griezelig hoor, wat een gribusbuurt’.¹⁷

De joodse buurt was toch vooral de buurt van de kleine joodse handelaar, van de koopman die schreeuwend achter zijn handkar liep, op zoek naar koopwaar. ‘Handuul!!! Wie heeft er nog wat voor de koopman. De koopman koopt van alles: glas en oude flessen, hazen- en konijnenvelluun!’¹⁸ Van oudsher waren de joden sterk vertegenwoordigd in de handel, en dan vooral de kleinhandel. Ook na de opheffing van de gilden vanaf 1798 bleef dit zo. De beroepsuitoefening werd toen gebonden aan het verwerven van zogenaamde patenten – certificaten die een nauwkeurige omschrijving geven van het uit te oefenen beroep.¹⁹ Uit het *Naamregister of Adresboekje van alle Kooplieden, Winkeliers, Fabrikanten, enz. enz. der Stad Groningen voor het jaar 1817*²⁰ blijkt dat de joodse Groningers met name actief waren in de handel in effecten, zilver/goud, loten en kleding (al dan niet tweedehands). Daarnaast was er een aanzienlijk aantal joodse onderwijzers, hetgeen natuurlijk samenhangt met het onderwijs-instituut *Tiphereth Bachurim* waar zij allen lesgaven. Joodse ambachtslieden of ambtenaren waren er niet of nauwelijks en industrie ontbrak tot halverwege de negentiende eeuw nog grotendeels. Een artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden* in 1928 over de joodse geschiedenis in Groningen, opent als volgt:

De Israëlieten zijn over het algemeen bijzonder levendig, beweeglijk, vlug van geest, gevat, scherpzinnig. In hun arbeid zijn ze buitengewoon vlijtig en ijverig. Bij voorkeur zal een Israëliet zulke bedrijven kiezen, die inspanning van den geest vorderen. De handel met zijn berekeningen, kansen en zetten is hem liever dan de stille, gelijkmatige gang van den landbouw en het ambacht.²¹

Of ‘de Israëliet’ van nature weinig voelde voor ‘de stille, gelijkmatige gang van den landbouw en het ambacht’ laat ik even in het midden, feit is wel dat de eigenlijke beroepsdifferentiatie en sociale mobiliteit onder de Groningse joden pas eind negentiende eeuw valt te onderscheiden. Staat in het bevolkingsregister van 1829 bij bijna zestig procent ‘koopman’ als beroep genoteerd, tussen 1890 en 1900 was dit reeds geslonken tot vijfendertig procent, terwijl in 1942 nog ‘slechts’ negentien procent als koopman staat vermeld.²² Beroepen als handelsreiziger, kantoormedewerker, ambtenaar, arts, naaister, fabrikant (directeur) waren duidelijk in opkomst. Toch stonden er ook in 1942 slechts tweeëntwintig personen als arbeider genoteerd, nog geen twee procent. Illustratief voor het verschijnsel dat bepaalde beroepen ook in de twintigste eeuw nog sterk door joden werden gedomineerd, is de vereniging ‘Ons Belang’, een in 1919 opgerichte ‘vereniging van kleinhandelaren in lompen’. Onder de 35 leden die hierbij in 1921 waren aangesloten, bevonden zich slechts vijf niet-joden.²³

Na 1870 wisten steeds meer joden door te stromen naar een hogere inkomensschaal. Tussen 1900 en 1910 betrof dit zelfs meer dan de helft van de joodse bevolking.²⁴ Wel bleven de joden tot

1910 ondervertegenwoordigd in de stedelijke elite, net als de katholieken overigens.²⁵ De toenemende beroepsdifferentiatie, in het bijzonder na 1910, had vooral te maken met de opkomst van de confectie-industrie. Onder de confectie-fabrikanten waren naar verhouding veel joden. Voor de Eerste Wereldoorlog waren vier van de vijf grote confectiefabrikanten in Groningen joods: de gebroeders Levie (Andries en Sander), de firma van G. Levie, Muller en Co. (opgericht door Samuel Muller en Levie van Dam) en de firma van weduwe N.A. van Dam. Vanaf de jaren dertig kwamen daar nog de kledingfabriek van de gebroeders Menco bij – gevestigd aan de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat – die rond 1940 zo'n 300 werknemers telde, de confectiefabriek van Dorus Herzberger – aan de Van Iddekingeweg, de tricotagefabriek van Eli van Hasselt in Helpman en de kledingfabriek Feldbrugge. Laatstgenoemde was opgericht door Siegfried Polak en de rooms-katholiek Feldbrugge, in de volksmond daarom ook wel aangeduid als 'de paus en de smous'.²⁶ Dat juist joden aan de basis stonden van de confectie-industrie in Groningen, is niet zo verwonderlijk. Handel in kleding zat bij de meeste van de genoemde ondernemers al in de familie. Zo stond de vader van de gebroeders Levie nog op de markt met oude kleding²⁷ en was de vader van Nathan van Dam – de grondlegger van de firma weduwe N.A. van Dam – in 1817 bekend als handelaar in oude kleding.²⁸ Van de straathandel stapte men na verloop van tijd over op een eigen winkel om vervolgens uit te groeien tot fabrikant in confectie.

Naast deze confectiefabrikanten waren er nog enkele andere grote joodse ondernemingen, zoals de drukkerij van I. Oppenheim – de eerste drukker van het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Groninger Volksblad*. Lak- en verffabriek Kranenburg kwam rond 1900 mede in handen van Elias Philippstein die in 1906 op zijn beurt weer werd opgevolgd door B.H. van Blankenstein.²⁹ Verder had je de 'natte en droge' Polak. De 'droge' Polak was de aanduiding voor puddingpoederfabrikant A.J. Polak wiens bedrijf in 1903 vanuit Wildervank naar Groningen werd overgebracht; de 'natte' Polak sloeg op de NV van C. Polak die in 1923 drie fabrieken bezat waar naast alcoholische dranken ook limonadesiroop werd geproduceerd (waaronder de bekende 'ranja'). Ook de gebroeders Leon en Israel Catz handelden in drank, en wel in wijn, gedestilleerd en likeuren. Daarnaast hadden zij ook verf- en kruidenierswaren in hun assortiment.³⁰

Deze toenemende beroepsdifferentiatie had een groot effect op de samenstelling van de joodse buurt. Zoals gezegd verkozen de beter gesitueerden steeds vaker wijken buiten de joodse buurt als vestigingsplaats, hetgeen de kloof tussen beide groepen vergrootte en de onderlinge lotsverbondenheid verminderde. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden zo grofweg twee joodse groepen in Groningen die vrijwel geïsoleerd van elkaar leefden; enerzijds een grote meerderheid van joodse armen, anderzijds een kleine groep van joodse gegoeden. Iedere groep had zijn eigen plaats in de synagoge, zijn eigen scholen en verenigingen, en leefde in afzonderlijke buurten. Ook de gemeenschappelijke joodse godsdienst vormde een steeds zwakker wordende schakel. Opperrabbin Abraham van Loen (1847-1925) sprak in 1890 zelfs van een religieuze driedeling binnen het Groninger jodendom.³¹ Hij deed dit tijdens de eerste steenlegging van het rabbinaats-huis (bestaande uit een *mikwe* (religieus badhuis), kosterwoning en vergaderzaal voor de kerken-

raad). De eerste groep joden die Van Loen onderscheidde, vormden zij die 'hun schennende hand slaan aan al wat heilig is, aan het oude eerbiedwaardige gebouw des Jodendoms; zij die voor het Jodendom dood en dor zijn, die zich hunner Joodsche afkomst schamen'. De tweede groep was iets minder ver van het jodendom afgedreven, tot deze groep behoorden zij die:

wel roem dragen tot het Jodendom te behooren, maar die niet van den werkelijk Joodschen geest doodrongen zijn, die wel wijzen en bogen op hunne wel-ingerichte Godsdienstscholen, maar waar het levenselement en levensbehoud des Jodendoms toegediend worden in zoodanige mate, die genoeg is om verkeerde en scheve denkbelden van den Godsdienst te doen ontstaan en der jeugd onbekend laten met de gewijde litteratuur, met de juiste en verheven betekenis der geboden Gods; die wel Sabbath- en feestwetten in acht nemen voor zoover die niet strijdig zijn met hunne commerciële belangen.

Kortom, 'Gods geest waart niet onder haar'. Gods geest was namelijk alleen te vinden onder de derde groep.

Zij wien het niet genoeg is zich slechts uiterlijk te omkleden met het gewaad des Jodendoms, maar den moed hebben openlijk met alle hen tendienste staande middelen mede te werken aan en te waken voor de vervulling en naleving onzer heilige belangen; zij die doordringen in den waren geest des Jodendoms.

Deze redevoering was typerend voor Van Loen die geen gelegenheid onbenut liet om zich sterk te maken voor, zoals hij het noemde, 'het oude onvervalschte Jodendom'.³² Zijn pijlen richtte hij vooral op de meer gegoede en ontwikkelde joden. Reeds bij zijn installatie als opperrabbijn in Groningen (in 1888) beklagde hij zich dat velen van hen zich wel verdiepen in 'de producten der moderne literatuur', maar niet omkijken naar 'onze heilige literatuur'.³³ Juist onder deze meer gegoede joden leek een groeiend aantal van de 'derde groep', naar de tweede te zakken, als men niet al bij de eerste was aanbeland.

Een ander verschijnsel dat deze 'neergang' stimuleerde, en dat nauw samenhang met het wegtrekken uit de joodse buurt, was dat de contacten met de niet-joodse omgeving steeds eenvoudiger werden. De beslotenheid van een vooral op familiebanden gerichte cultuur werd voorzichtig doorbroken en met name vrouwen profiteerden in toenemende mate van de ontstane vrijheid en mogelijkheden. Leidden zij tot het begin van de twintigste eeuw een tamelijk onzichtbaar bestaan, vanaf deze tijd traden zij meer en meer naar buiten. Het betrof begrijpelijkerwijs haast uitsluitend dames uit de betere milieus, die allen buiten de joodse buurt woonden. Zij beschikten over de tijd en mogelijkheden om het lot meer in eigen hand te nemen. Enkele voorbeelden van dergelijke vrouwen mogen dit proces illustreren.

Joseph Mendels (1902-1995) werd geboren in de Oosterstraat als dochter van de Duitse Emma Levy en de Hagenaar Isidore Mendels. De laatste was leraar aan de Hogere Burgerschool en schrijver van het al eerder genoemde boek *De joodsche gemeente te Groningen*. Daarnaast was hij actief

binnen de zionistische beweging. Josepha kreeg een traditioneel-joodse opvoeding, vooral door toedoen van haar vader. Over hem verklaarde ze ooit dat zijn standsgevoel even sterk was als zijn jodendom; zij moest dan ook niet thuiskomen met ‘een degelijke joodse slagersjongen’.³⁴ Over haar religieuze opvoeding was ze al even kritisch: ‘Dat joodse hadden ze voor mij achterwege kunnen laten. Al die gebeden, dat verveelde me’.³⁵ Op jonge leeftijd nam ze daarom al afstand van het jodendom en ook Groningen liet ze definitief achter zich. In de jaren twintig vertrok ze uit de stad om er nooit meer terug te keren. Beviel Groningen haar dan zo slecht? Blijkbaar. In latere interviews liet ze er nooit meer over los, dan dat ze de winters koud vond en de bewoners weinig toeschietelijk.³⁶ Net als haar vader wilde ze schrijven en daarom werd ze journaliste en later roman-schrijfster.³⁷ Ze vestigde zich in Parijs en bleef uit principe ongehuwd.

Net als Josepha Mendels werd Clara Asscher-Pinkhof (1896-1984) schrijfster.³⁸ In haar boeken zijn echter meer verwijzingen te vinden naar het joodse leven. Zij bleef dan ook veel dichter bij haar joodse wortels. Toch had ook zij als kind reeds een afkeer van bepaalde rituelen. Zo vond ze de gebeden vaak ‘lang en vervelend’, de feesten ‘niet altijd een vreugde’ en de hoogtijdagen ‘niet altijd een plezier’.³⁹ Daarbij werd ze als vrouw van de Groninger opperrabbijn Abraham Asscher min of meer gedwongen een conventioneel en plichtsgetrouw leven te leiden; een leven dat haar slecht lag en dat ze kritisch beschreef in haar boeken.

Ik deed plichtsgetrouw alles, wat van mij verwacht werd: ik droeg een pruik over mijn eigen haar heen, als teken van getrouwde-vrouwzijn, bij wijze van sluier, maar het lag mij niet. [...] Het was een dagelijks feest, ’s avonds de pruik af te zetten en mijn eigen lange haren te kammen en te vlechten.⁴⁰

Ze had het idee als rabbijnsvrouw nagestaard te worden, wanneer ze door Groningen fietste. De gedwongen visites waren haar een gruwel en ze betitelde deze als ‘corvee’. ‘De eerbiedige toon, waarop het “Mevrouw Opperrabbijn” werd uitgesproken, bracht mij er toe, als ik maar enigszins kon, vrouwen, die niet al te ver van mijn leeftijd afwaren, te smeken me “Clara” en “je” te noemen.’⁴¹ Niet alleen de rol van rabbijnsvrouw viel haar zwaar. Ze had tevens grote moeite met bepaalde joodse wetten die speciaal voor vrouwen golden, zoals de maandelijks afzonderingswet, een wet die in haar ogen zijn doel ver voorbij schoot.

Bestemd om de vrouw onaantastbaar te maken in dagen, dat ze hygiënisch beschermd moest worden, werden er in de loop van de tijden omheiningen aan toegevoegd, die zwaarder waren dan de wet zelf: de dagen werden met een week verlengd, en iedere oppervlakkige aanraking was in die tijd verboden. Het rituele bad, dat een eind maakte aan deze beproeving en dat als een verjonging en vernieuwing van het huwelijk werkte, vergoedde veel maar niet alles. Niet gearmd op straat mogen lopen, niet je koppen bij elkaar mogen steken en daardoor niet de lieve dingen kunnen fluisteren die onmogelijk hardop gezegd konden worden, – het was ondragelijk en bracht teweeg, wat juist vermeden had moeten worden: dat je aan niets anders denken kon.⁴²

In 1939 publiceerde opperrabbin Simon Dasberg een boekje onder de titel *De Voorschriften van het Joodsche Huwelijksleven. Hun Zin en Beteekenis* waarin hij uitgebreid ingaat op deze periode van ‘onreinheid’. Niet alleen de geslachtsdaad zelf was in deze periode verboden, ook voor ‘elke toenadering, elke handeling, die de intimiteit bevordert en de sexuele aantrekking prikkelt’ gold dit verbod. Deze omschrijving werkt hij vervolgens tot in detail verder uit. Ieder woord of gebaar dat tot nauw contact kan leiden, diende te worden vermeden.

Man en vrouw mogen elkaar een voorwerp niet toereiken of toewerpen: de een legt het neer, en de andere neemt het op.

Zij zitten niet tegelijk op één – losstaande – stoel of bank, behalve, wanneer er iemand tusschen hen inzit. Ook bij samen rijden of varen vermijden zij elke aanraking. Vooral bij een plezierreis, waarop de drang tot toenadering immers meer dan anders gewekt is, blijft de afstand groot.

Als zij alleen samen aan tafel zitten, zijn zij op hun hoede [...]. Zij eten niet tegelijk van hetzelfde bord. Dat wat de man overlaat op een bord of in een glas, mag de vrouw gebruiken. Wat zij overlaat, mag hij alleen dan in haar aanwezigheid nuttigen, als het overgoten is of als eerst een ander iets ervan gebruikt heeft.

Verboden is ook het elkaar inschenken en aanbieden van wijn. [...]

De bedden raken elkaar niet aan: zij zijn door een tusschenruimte gescheiden. Zelfs bij afwezigheid van zijn vrouw maakt de man van haar bed geen gebruik. In tegenwoordigheid van haar man maakt zij zijn bed niet op.

Wie al deze regels consequent toepast, aldus de rabbijn, zal ‘haar weldadigen invloed ondervinden’.⁴³ Asscher-Pinkhof merkte niets van deze ‘weldadige’ gevoelens, maar bestempelde de vele regels als ‘ondragelijk’.

Na de vroegtijdige dood van haar man bleef zij met een gezin van zes kinderen achter en hervatte zij haar werk als onderwijzeres. Van huis uit was zij opgegroeid met het zionisme. Haar vader, de arts Dr. Herman Pinkhof, was in 1902 een van de stichters van de Nederlandse afdeling van de *Mizrachie*, een zionistische organisatie die in 1902 in Polen was opgericht door orthodoxe joden. Clara zelf was eveneens zioniste en onder meer voorzitter van de Groninger afdeling van de *Joodsche Vereeniging voor Practisch Palestina Werk*, een vereniging die joodse vrouwen in Palestina ondersteunde bij het opbouwen van een joods nationaal tehuis.⁴⁴ Uiteindelijk besloot Clara zich blijvend in het toenmalige Palestina te vestigen.

Het zionisme bood veel joodse vrouwen de ruimte en vrijheid die zij elders niet vonden. Mirjam de Leeuw-Gerzon (1891-1977)⁴⁵ – dochter van een vleesconservenfabrikant – is hiervan een uitgesproken voorbeeld. Net als Asscher-Pinkhof had ook zij een onderwijsbevoegdheid, maar volgde ze daarnaast nog een opleiding tot bibliothecaresse. Een overeenkomst met Josepha Mendels is dat zij vervolgens een tijdlang als journaliste werkte. In die hoedanigheid deed ze in september 1913 verslag van het Wereld Zionisten Congres in Wenen voor de *Provinciale Groninger Courant*. Een andere parallel met Mendels is dat ook zij Groningen op vroege leeftijd achter zich liet, al keerde zij wel geregeld terug. Vanaf 1920 vestigde zij zich in Palestina, waar ze tal van acti-

viteiten ontplooid, uiteenlopend van de oprichting van een opleidingsinstituut voor meisjes en het opzetten van een arbeiderskeuken, tot de oprichting van *Irgoen Olei Holland* de vereniging van immigranten uit Nederland.

De meest vermaarde Gronings-joodse vrouw is Aletta Jacobs (1854-1929), zij is ongetwijfeld de enige Groningse geweest die zowel de paus als de Amerikaanse president persoonlijk heeft ontmoet en gesproken.⁴⁶ Eigenlijk groeide zij niet in Groningen (stad) op, maar in Sappemeer. Daar werd zij als eerste vrouw in Nederland toegelaten tot de HBS, waarna zij vervolgens de eerste vrouw was die een Nederlandse universiteit bezocht (in Groningen). Zij studeerde medicijnen en promoveerde. (Haar zus Charlotte was overigens de tweede vrouwelijke student die tot een Nederlandse universiteit werd toegelaten.) Veel steun ondervond zij van twee bevriende Groninger medici, beiden van joodse huize, Dr. L. Ali Cohen (inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht in Groningen) en prof. dr. S.S. Rosenstein. Aletta was actief binnen de vrouwenbeweging en streed onder meer voor vrouwenkiesrecht. Daarnaast zette zij zich in voor geboortenbeperking en de wettelijke regeling van prostitutie.⁴⁷ Dat de binding met het jodendom binnen de familie Jacobs niet zo sterk was, blijkt uit het feit dat haar promotie plaatsvond op een *sabbath* (8 maart 1879). Verder liet haar oudste broer Israël zijn naam officieel wijzigen in Julius Karel, en huwde Aletta een niet-joodse man. Haar vader (eveneens arts) vervulde echter belangrijke functies binnen het kerkbestuur van Hoogezeand. Godsdienst speelde in het leven van Aletta geen of slechts een negatieve rol. Vlak voor haar dood slaakte ze de verzuchting: 'Die verduivelde godsdienst geeft toch vele mensen een vreemde kronkel in de hersenen. Konden wij die heele boel eens de wereld uitwerken, wat zou het er dan rustiger en vreedzamer uitzien.'⁴⁸ Aletta was een overtuigd vrijdenker en aangesloten bij de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' – net als haar broer Julius. In haar *Herinneringen* rept ze met geen woord over haar joodse achtergrond.⁴⁹

Dit zijn enkele voorbeelden van joodse vrouwen die plotseling naar voren traden en hun plek binnen de maatschappij veroverden, voorbeelden die met vele andere kunnen worden aangevuld.⁵⁰ Zij vormden wellicht het sluitstuk van een veel breder emancipatie-proces dat met het decreet van 1796 in gang was gezet. Al was een algehele sociaal-economische gelijkstelling met de niet-joodse omgeving begin twintigste eeuw nog niet bereikt, vorderingen waren overduidelijk zichtbaar. Zo waren de beroependiversiteit en de sociale mobiliteit toegenomen. Wel had deze toenemende gelijkstelling als neveneffect, dat de joodse gemeenschap zelf minder coherent werd. Zowel in sociaal-economisch, religieus, als geografisch opzicht viel ze steeds meer uiteen.

Opmerkelijk is wel dat ondanks deze ontwikkelingen bekeringen tot het christendom en zogenaamde 'gemengde huwelijken' slechts op beperkte schaal plaats voorkwamen. Tot 1870 zijn er slechts vijftien gemengde huwelijken bekend waarbij joden betrokken waren.⁵¹ Pas na 1870 begon het aantal geleidelijk toe te nemen. In de periode tussen 1870 en 1942 werden in totaal 155 van dergelijke huwelijken gesloten.⁵² Opvallend aan dit laatste cijfer is niet alleen dat het in ruim tweederde van de gevallen joodse mannen betrof die met niet-joodse vrouwen trouwden⁵³, maar tevens

dat hiervan 117 huwelijken in de laatste drie decennia plaatsvonden. Naarmate de tijd voortschreed, nam het aantal gemengde huwelijken dus toe en begon het ‘cement der ballingschap’ – zoals Sal de Jong het joodse huwelijk typeerde⁵⁴ – af te brokkelen. Telde men tussen 1910-1920 nog slechts 23 gemengde huwelijken, tussen 1920-1930 was dit opgelopen tot 35 gevallen. In de periode 1930-1940 steeg dit aantal verder tot 59. De cijfers zijn des te opmerkelijker daar de totale joodse bevolking in Groningen tussen 1900 en 1935 afnam.⁵⁵

Lange tijd bleven de obstakels en bezwaren tegen bekeringen en gemengde huwelijken groot, bezwaren die niet zozeer op religieus vlak lagen, alswel op sociaal vlak. Met name bekeringen werden beschouwd als verraad tegenover de familie en de traditie, en hadden veelal een fundamentele breuk met de familie tot gevolg. Niet zelden hield de familie zelfs *sjiwwe* (traditionele treurweek), alsof de persoon in kwestie was overleden. Tot welke complicaties een bekering kon leiden, bewijst het geval van Philippus Samuel van Ronkel (1829-1890), die zich niet alleen bekeerde en uiteindelijk dominee werd, maar ook tweemaal huwde met een niet-joodse vrouw. Hij was de oudste zoon van de al vaker genoemde hoofdonderwijzer Samuel Jozef van Ronkel en de broer van Jozef Samuel van Ronkel, de drijvende kracht achter de afscheiding in Groningen. In 1886 publiceerde Philippus een autobiografie waarin hij verslag doet van zijn bekering tot ‘den Christus’. Over het geloof van zijn jeugd in Groningen schrijft hij onder meer het volgende:

[Ik] kon mij maar niet gewennen aan den noodigen sleur van den geregelden dagelijkschen opgang naar de synagoge. Alles was mij daar te eentonig, te uitwendig, te vormelijk. Ik vond daar verveling en matheid, maar peilde er geen geest en geen leven. Daaraan evenwel had toch ook mijn jong, toen waarlijk niet ongodsdienstig, hart groote behoefte. De godsdienstige verrichtingen moesten aan mijn innigst gemoed ook toen reeds iets te zeggen hebben. Dit deed het Jodendom toen niet.⁵⁶

Zijn kritiek komt overeen met de afkeer die de dames Asscher-Pinkhof en Mendels op jeugdige leeftijd voelden tegenover het rituele karakter van de diensten. Zijn uiteindelijke bekering bleek een uitermate pijnlijk proces. Vrienden en familieleden deden er alles aan hem tot andere gedachten te bewegen. Ze zochten hem hoogstpersoonlijk op en noemden hem een ‘huichelaar’ en ‘laf- en laaghartig’.⁵⁷ Met instemming citeert Philippus dan ook de woorden van dominee Carl Schwartz, ook een bekeerling: ‘Wij komen uit Israel niet tot den Christus, zonder dat er een scheur door ons hart gaat, en dat doet pijn en blijft pijn doen, heel het leven door.’⁵⁸ Op Schwartz werd in 1858, tijdens zijn zendingswerk onder de Amsterdamse joden, zelfs een aanslag gepleegd door een joodse jongeman.⁵⁹

Van Ronkel trachtte zijn familie zoveel mogelijk te sparen en gaf in 1856 geen ruchtbaarheid aan zijn doop en belijdenis in de Nederlands-Hervormde gemeente.⁶⁰ Ook zijn eerste huwelijk in 1859 met de tien jaar oudere Maria Klasing Tichelman (1819-1863) verliep in alle stilte. Als getuigen waren de conciërge van het stadhuis en drie stadsboden aanwezig.⁶¹ Verder blijkt uit de huwelijksakte dat vader Van Ronkel zijn toestemming voor het huwelijk weigerde – een veelvoorko-

mend verschijnsel onder joodse ouders wier kinderen buiten de kring wilden trouwen. Keerde zijn familie zich van hem af, zelf bleef Philippus zich verbonden voelen met zijn joodse achtergrond en liet hij niet na deze te benadrukken. Zo vermeldde hij in zijn gedenkrede bij zijn 25-jarig ambtsjubileum ‘rechtmatig fier’ te zijn te behoren tot het joodse volk.⁶²

Maar zoals gezegd, Van Ronkel was, zeker in zijn tijd, een uitzondering. Bekeringsen bleven uitermate zeldzaam, ook in de twintigste eeuw. Zo wist de Groningse hulpprediker Jac. van Es, in 1914 aangesteld om de zending onder de Nederlandse joden vorm te geven, tot 1923 slechts vijf joden te bekeren. Het optreden van zijn latere collega, W.J.J. Velders, was evenmin succesvol te noemen. Tussen 1922 en 1926 bekeerde hij vier personen (waarvan één op zijn sterfbed).⁶³ Gemengde huwelijken kwamen, vooral vanaf de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw vaker voor.⁶⁴ Het was dan ook in deze tijd – in 1928 – dat de Haagse opperrabbijn Izak Maarsen (1892-1943) een pamflet tegen het gemengde huwelijk schreef. Dit pamflet werd ook in Groningen verspreid.⁶⁵ De oorzaak van het gemengde huwelijk – dit ‘staag voortwoekerend kwaad’ – lag volgens Maarsen in ‘de algemeene godsdienstloosheid’. Ook over de ontmoetingsplaats, waar dit alles een aanvang nam, was de rabbijn duidelijk, het betrof de ‘moderne dancing’ – ‘de grootste gruwel van onze hedendaagsche samenleving’. Deze ‘dancing’ moest vooral niet verward worden met de keurige dansschool waar ‘vrienden en bekenden samenkwamen om een enkelen keer in de week een beschaafde danspas te maken’.

Neen, het is het openbare danshuis, waar ieder kan binnenlopen na een luttele formaliteit. 't Is de plaats, waar de hartstochten-opzweepende jazzband-muziek de ‘beschaafde’ wereld gelukkig komt maken met onbeschaafde negerdeuntjes. [...] Het danshuis is een van de broedplaatsen voor het gemengde huwelijk in de groote stad.⁶⁶

De rabbijn riep op tot grotere aandacht voor respectievelijk een ‘krachtig familieleven’, ‘onderwijs aan de rijpere jeugd’ en ‘de Joodsche vereeniging’.⁶⁷ Dergelijke pogingen tot een religieus reveil en een samenhouden van de gemeenschap werden ook in Groningen ondernomen. Het verenigingsleven, dat voorheen vooral stichtelijke en liefdadigheidsverenigingen kende, kreeg na 1900 een stevige impuls door de oprichting van tal van sport- en gezelligheidsverenigingen. Joodse zang-, toneel-, gymnastiek- en sportverenigingen sprongen als paddestoelen uit de grond. Op religieus vlak spande vooral *Ets Haïm* zich in het tij te keren; de oprichting van een jeugdsynagoge in 1928 moest ‘de rijpere jeugd’ weer bij het kerkelijk leven betrekken. Daar van *Ets Haïm* en van de sport- en atletiekvereniging *Attila* archieven bewaard zijn gebleven, zullen deze hier uitgebreider aan de orde komen.

Ets Haïm (‘Boom des levens’) ontstond in 1870⁶⁸ en was een vereniging die zich specifiek bezighield met studie en verspreiding van de kennis der Heilige Schrift en de joodse literatuur. Zelf sprak men ook wel van ‘de eenige Joodsch cultureele en Joodsch wetenschappelijke vereeniging op traditioneele grondslag te Groningen’.⁶⁹ Van deze vereniging – waarvan uitsluitend mannen lid konden worden – zijn notulen overgeleverd over de periode 1916 tot 1940.⁷⁰ Ze zijn verre van vol-

ledig, verschillende jaren ontbreken, maar geven een aardig beeld van de activiteiten van *Ets Haïm* en de grote problemen waar de vereniging in de eerste helft van de twintigste eeuw mee kampte. Iemand die vanaf het prille begin tot zijn dood betrokken was bij de vereniging, is de al eerder genoemde Zadok Simon Cohen, ‘een echte tradionele jood van den ouden stempel’.⁷¹

Het gebouw van *Ets Haïm* aan de Folkingestraat 36 – ontworpen door de architect P.M.A. Hurman (1863-1944)⁷² – werd in 1889 officieel geopend. De *Nieuwe Groninger Courant* wist de nieuwe vereniging niet goed te plaatsen.

Gistermiddag had in de Israëlitische gemeente eene eigenaardige plechtigheid plaats. Een nieuw gebouw, tot ‘leeshuis’ bestemd – wat men in Christelijke terminologie zou noemen een oefeningsgebouw – ‘Ets Haijim’ werd op plechtige wijze ingewijd. [...] Het koor zong voortreffelijk eenige lofzangen en psalmen [...].⁷³

Ets Haïm in de Folkingestraat ca. 1930.

De bibliotheek⁷⁴, het gemeenschappelijk bidden en de regelmatig georganiseerde lezingen riepen bij het joodse publiek maar weinig enthousiasme op. Zelfs de joodse gemeentebestuurders toonden zelden hun gezicht in het gebouw. ‘Waarom schitteren de meeste onzer ambtenaren steeds door hun afwezigheid?’ zo vraagt bestuurslid S. de Swaan zich in 1922 tijdens een vergadering hardop af. ‘Wij hebben een mooi gebouw, een schoone bibliotheek, het geheel is een pracht-inrichting die menige grootere gemeente ons kan benijden, maar dit is een vlek die het geheel ontziert.’ Vice-voorzitter S.M. van Hasselt onderstreepte de klacht en meende dat ‘alle andere belangen bij hen voor gaan’.⁷⁵ Het bleek zelfs regelmatig voor te komen dat er ’s avonds onvoldoende mensen waren om een *minjan* te houden. (Voor zo’n gebedsdienst moeten minimaal tien volwassen mannen aanwezig zijn.) Even werd overwogen om enige ‘minjanisten’ vast aan de vereniging te verbinden.

Ook bij de viering van het 60-jarige bestaan van de vereniging in 1930 in hotel Odewald werd kritisch teruggeblikt op de afgelopen jaren:

er waren ogenblikken van krachtig leven, maar er waren veel meer en veel langer tijden van minder prettige, minder aangename verhouding; er waren lange perioden van inzinkingen, van weinig belangstelling voor het doel en de bedoeling van Ets Haïm.⁷⁶

In de loop van de jaren dertig werd het daarom voor de bestuurders steeds duidelijker dat er iets diende te veranderen. Op een algemene jaarvergadering in 1936⁷⁷, waarbij 43 leden aanwezig waren (van de 107⁷⁸), besloot men zich tot een groter en jonger publiek te richten. Dr I. Lifschitz die als penningmeester de inmiddels overleden Z.S. Cohen was opgevolgd, voelde zich geroepen deze taak op zich te nemen. Samen met opperrabbijn Dasberg ontwierp hij enkele voorstellen die op 22 juli 1936 werden besproken. Volgens hen beperkte de vereniging zich te veel tot de bestudering van de heilige joodse geschriften en had zij te weinig oog voor joodse ethiek, geschiedenis en wijsbegeerte. De toenmalige onderwerpen zouden slechts bij een zeer klein publiek aanslaan. Het waren groepjes van hooguit tien à vijftien personen die de lezingen bezochten. ‘In plaats van een “joods leerhuis” te scheppen’, aldus beide heren,

is *Ets Haïm* feitelijk een clubje van nog niet of hoogstens 10 procent der leden, waarvan velen de oefeningen ook meer als *mitswoh* [‘voorschrift, gebod’] opvatten dan als een gelegenheid hun dorst te lessen naar kennis en dieper inzicht in de joodse schatten van den geest.

De onderwerpen trokken, kortom, niet een groter publiek, waarbij beide heren ook nog opmerkten dat ‘het niveau van joodse kennis nu eenmaal zeer laag [was]’. Zij pleitten daarom voor toegankelijker thema’s en vonden dat ook dames welkom moesten zijn. De aanbevelingen werden blijkbaar opgevolgd want vanaf 1936 handelden de lezingen onder meer over boekverbrandingen en censuur in de Middeleeuwen. De spreker (opperrabbijn S.J.S. Hirsch) legde een verband met

de gebeurtenissen in Duitsland. J.S. da Costa (bibliothecaris en leraar bij de Portugees Israëlitische gemeente in Amsterdam) sprak over inquisitierapporten in Portugal die hij persoonlijk ter plaatse had bestudeerd. Opperrabbin Dasberg en de Noord-Hollandse opperrabbin Philip Frank bespraken verschillende vooraanstaande Spaanse joden uit het verleden. (Aan bod kwamen onder meer Don Izaak ben Judah Abrabanel (1437-1509)⁷⁹, de geleerde R. Izak Alfasi (1013-1103)⁸⁰ en de arts/dichter Juda Halevi (voor 1075-na 1141)⁸¹. Halevi vertrok uiteindelijk naar Palestina.) Opmerkelijk bij de lezing van Da Costa waren de inleidende woorden van Dasberg. Hij deelde mee dat hij van Da Costa had vernomen dat er in Portugal nog joodse afstammelingen waren die 'de weg naar de vrijheid nog niet hebben gevonden' en dat hem de vraag was gesteld of hij niet naar Portugal moest om deze afstammelingen te helpen. De rabbin antwoordde ironisch dat 'ook in de omgeving van Groningen zooveel Joden [leven], wier Jodendom haast uitgestorven is, dat hij het niet nodig vond naar Portugal te gaan.'⁸²

Deze belangstelling voor Spaans-joodse geleerden is ook terug te vinden in de lezingen van de zionistische studentenvereniging het *NZSO*.⁸³ De laatste lezing van deze studentenvereniging – op 6 mei 1941 – handelde namelijk over het twaalfde-eeuwse reisverslag van Benjamin van Tudela.⁸⁴ Dit is opmerkelijk te noemen en lijkt op een vorm van escapisme. Bekijkt men de levens van de behandelde figuren nauwkeuriger dan blijkt de afstand met de eigen tijd en omstandigheden veel minder groot. Haast allen bekleedden ooit vooraanstaande posities aan het Spaanse hof, maar maakten kennis met de onzekerheden van het leven in *galoeth* (verstrooiing) temidden van christenen en moslims. Zij ervoeren wat het betekende vluchteling te zijn en werden gedwongen na te denken over de negatieve gevolgen van hun joodse identiteit. Plunderingen, verdrijvingen, het verlangen naar de komst van de messias: was er werkelijk zoveel veranderd? Waren de overeenkomsten met de Duits-joodse vluchtelingen die zich ook in Groningen vestigden niet legio? En wachtte dit lot mogelijk ook de Groningse joden zelf?

In 1938 probeerde men voorbereidingen te treffen voor de viering van 50-jaar verenigingsgebouw *Ets Haim*. Veel feestvreugde was er toen al niet meer te bespeuren. In de notulen (27 juni 1938) staat vermeld dat de sfeer prikkelbaar is. Dit had naast de situatie in Duitsland ook te maken met de plannen voor de toekomst van het gebouw: restaureren of de vereniging onderbrengen in de nieuwbouw van jeugdsjoel en joodse lagere school?⁸⁵ De financiële situatie was in ieder geval slecht – contributies en schenkingen liepen steeds meer terug – en dwong tot handelen. Uiteindelijk verkoos men toch zelfstandig te blijven, daar de aangeboden ruimte in de nieuwbouw te klein en te duur zou zijn. Dit alles valt te lezen in een brief (22 juli 1938) aan het kerkbestuur. Ook in deze brief klinkt weer de teloorgang en de teruglopende belangstelling door. Opnieuw stak men de hand deels in eigen boezem: het lezingenaanbod zou niet uitgebreid genoeg zijn en nog steeds niet voldoen 'aan de eischen des tijds'.⁸⁶ Pas op 2 januari 1939 vond de volgende vergadering plaats, daar 'ten gevolge van de pogroms in Duitsland de culturele arbeid voor onze vereniging noodgedwongen moest blijven rusten'. Verschillende leden hadden het te druk gehad met het vluchtelingenwerk. In februari 1939 werd nog wel een algemene ledenvergadering belegd ter vier-

ring van het 50-jarig bestaan, maar veel woorden werden daar niet aan gewijd. De voorlaatste vergadering waarvan het notulenboek melding maakt, vond plaats op 28 januari 1940. Mr. B. Polak hield toen een lezing over de Spaanse schrijver Menachem ben Saroek (910-na 960).⁸⁷ In zijn afsluitend woord sprak hij de volgende woorden:

Het eens zo groote Spaansche Jodendom is vernietigd. Er zijn nieuwe centra gekomen, die eveneens weer vernietigd zijn. Ook wij hebben centra zien vallen. Hier is geen centrum. Op onze bescheiden kleine post moeten wij zorgen, dat de groote schat van Joodsche literatuur niet verloren gaat. Wij moeten haar dragen door de eeuwen en brengen naar de verlossing.

Nog eenmaal kwam men samen en wel op 3 november 1940. De notulen van deze vergadering zijn kort. Het laatste punt dat werd besproken was de afsluiting van een zogenaamde ‘molest-verzekering’.

De ‘gymnastiek- en atletiekvereniging’ *Attila* was de oudste joodse sportvereniging in Groningen. Ze was in 1898 opgericht door joodse leden van de niet-joodse sportvereniging *G. V. Sparta*. De precieze aanleiding voor deze afscheiding is wat onduidelijk. Een joods aspirant-lid zou niet door de ballotage zijn gekomen, waarna het plan werd opgevat zelf een vereniging op te richten waar men als jood niet slechts getolereerd zou worden.⁸⁸ Toch bleef het joodse karakter van *Attila* lange tijd zoveel mogelijk verzwegen. Pas in 1911 werd het officieel in de statuten opgenomen en openlijk uitgedragen. Verder was niet iedere jood welkom, met name tot de jaren dertig bestond een strenge ballotage waarbij alleen beter gesitueerden werden toegelaten. Het ‘mindere volk’ kon vanaf 1919 bij gymnastiekvereniging *Ivria* (‘Hebreeër’) terecht. *Attila* kreeg in de loop der tijd ook een damesafdeling (1906) en breidde zich later verder uit met jongens- en meisjesafdelingen (respectievelijk in 1910 en 1917). De activiteiten beperkten zich toen niet langer tot gymnastiek en atletiek, maar omvatten tevens tennis, voetbal en vuistbal.⁸⁹ Verder werden regelmatig wandelen fietstochten georganiseerd, evenals zwem- en turnwedstrijden. Het toenemend aantal gemengd gehuwden baarde ook sommige leden van *Attila* zorgen. Kon men dergelijke lieden wel als lid toelaten of, wanneer zij dit al waren, handhaven? Tijdens een buitengewone algemene ledenvergadering op 7 maart 1935 in Huize Hoogstraal kwam dit onderwerp aan de orde. Het eigenlijke doel van deze bijeenkomst was te bespreken of een fusie mogelijk was, waarbij men in de eerste plaats dacht aan *Ivria*. Het ledental liep namelijk terug, en financieel gezien zou dit voor alle partijen voordelig uitpakken.

Theodor Levie, erelid van *Attila*, voerde als eerste het woord en sprak zich uit voor een fusie ‘doch onder voorwaarde dat men ook met de Joodsche wetten rekening [zou] houden’. Daarop stelde hij voor ‘gemengd gehuwde personen niet in de nieuwe vereniging op te nemen’, zelfs niet als ze reeds lid van een der verenigingen waren. Mocht men hier wel toe besluiten, aldus Levie, dan zou hij voor zijn erelidmaatschap bedanken. Het voorstel ging de meesten wat te ver, en uiteindelijk besloot men

geen gemengd gehuwden als nieuwe leden te accepteren, maar bestaande leden wel te handhaven. Nadat dit probleem was opgelost, bleek een fusie toch nog een brug te ver. De plannen liepen stuk op het eerder aangegeven standsverschil. Met name onder de dames bleek dit onoverkomenlijk. ('De heren kunnen [zich] gemakkelijker in zulke omstandigheden schikken.') En zo werd het fusievoorstel uiteindelijk toch verworpen met 22 stemmen tegen 18 (en drie blanco).⁹⁰ Ook eerdere pogingen tot samenwerking tussen de verschillende verenigingen liepen spaak. *Ma'aseh* ('Daad/Daadkracht'), het gezamenlijke sportblad van een aantal jeugd- en sportverenigingen, wist het slechts een jaar vol te houden (1932-1933). De sociale, ideologische en religieuze tegenstellingen waren blijkbaar te groot. Bij het sportblad had zich bijvoorbeeld naast de orthodoxe, anti-zionistische jeugdvereniging *Machaziekei Touro* ('Zij die zich vasthouden aan de Tora'), die in de eerste plaats ijverde voor Tora en traditie, ook *Metsoedoth Tsion* ('Burcht van Zion') aangesloten dat juist zionistische idealen propageerde.

De oprichting van eigen joodse verenigingen had in de eerste plaats tot doel de cohesie binnen de groep te versterken; hier was men onder elkaar en kon men een joodse partner vinden. Verder boden met name de sport- en atletiekverenigingen een gelegenheid om eventueel aanwezige minderwaardigheidsgevoelens te bestrijden. Opvallend in dit verband zijn de krachtige namen als *Attila* en voetbalvereniging *Hakoah*, in het Hebreeuws *Ha-Koach* ('Kracht'). Ook de shirts die de laatste vereniging vanaf 1938 droeg, getuigen van grote symboliek: een oranje shirt met links op de borst, ter hoogte van het hart, een davidster.⁹¹

In het gedenkboek dat bij het dertigjarig bestaan van *Attila* in 1928 verscheen, wordt de heilzame betekenis van lichaamsbeweging mooi verwoord in het artikel 'De hygienische waarde van de moderne gymnastiek' van psychiater Dr A.A. Weinberg.⁹² Gymnastiek zag hij als middel tot het aanleren van 'mannelijke deugden als moed, zelfvertrouwen, ordelievendheid en gemeenschapszin' en tot 'versterking van het zelfbewustzijn'. Deugden waaraan het bij vele joden – zo leest men tussen de regels door – ontbrak.

Hoevele mensen gaan niet gebukt onder het ellendige gevoel, minder te zijn dan anderen, talloos velen kunnen niet meekomen in den strijd om het bestaan ten gevolge van een gevoel van minderwaardigheid, dat al hun doen en denken beheerscht. Voor al dezen kan de gymnastiek, mits deskundig toegepast, de bron zijn van nieuw zelfvertrouwen, nieuwe energie, nieuw levensgeluk.

Soortgelijke woorden, zij het iets minder nadrukkelijk, sprak toenmalig voorzitter H.G. van der Rijn. In een 'feestgids' bij het 25-jarig bestaan van *Attila* refereerde hij opnieuw aan de oprichting van de vereniging waaraan 'het Joodsche probleem' ten grondslag lag: 'Men wilde niet door anderen slechts geduld worden en maakte zich onafhankelijk.'⁹³ In het zelfde artikel wijst Van der Rijn tevens op enkele specifiek 'joodse eigenschappen' die hen onderscheidden van hun omgeving.

Het feit dat wij een Joodsche vereeniging zijn, heeft natuurlijk overwegenden invloed uitgeoefend op het geheele karakter der vereeniging. Wij hebben nu eenmaal vele eigenschappen, die ons onderscheiden van onze niet-Joodsche omgeving. Zoo zijn wij in 't algemeen genomen gauw enthousiast of in den put over iets, maar even spoedig slaat die stemming om en verliest zij de hevigheid. Duidelijk is dat steeds uit de houding van onze leden gebleken. Meestal was een of andere prikkel voldoende hen weer tot ijverig gymnast te maken, maar was het doel bereikt dan trad verslapping in en een geest van lauwheid.

Met deze 'verslapping' doelde de voorzitter onder andere op het weinig aanzienlijke ledental⁹⁴ en het geringe enthousiasme dat binnen de vereniging bestond. Beide aspecten werden deels veroorzaakt door een andere 'joodse eigenschap': 'de onrust, die ons doet reizen en trekken, ook beroepsmatig'. Daarbij dacht men vaak liever aan ontspanning dan inspanning want de grote concurrent bleek de Harmonie te zijn, een uitgaansgelegenheid waar concertuitvoeringen plaatsvonden, maar waar men ook kon biljarten. Of zoals Van der Rijn het formuleerde: het 'groene laken' krijgt vaak de voorkeur boven het 'groene veld'.

Een volgend jubileum zou de vereniging niet meer meemaken. Op 21 november 1938 gelastte men tijdens een buitengewone ledenvergadering in Huize Hoogstraal alle festiviteiten af, wegens 'de gebeurtenissen welke de laatste dagen in Duitsland hebben plaatsgevonden', een verwijzing naar de *Kristallnacht* van 9 op 10 november. Het uitgenodigde ABC-cabaret werd afgezegd – het toonde hiervoor begrip en eiste geen schadevergoeding – en Attila organiseerde een collecte voor het Joodse Vluchtelingencomité. Drie jaar later, op 31 november 1941, vermelden de notulen dat *Attila* is ontbonden door de 'Commisaris voor niet-Commercieele Verenigingen en Stichtingen'.⁹⁵ Ten grondslag aan de oprichting van *Attila* lag dus hoogstwaarschijnlijk het gevoel bij een niet-joodse vereniging slechts geduld te worden. Dat gevoel lag ongetwijfeld ook bij de oprichting van andere gezelligheidsverenigingen aan de basis en komt sterk tot uitdrukking in de naam van een toneelvereniging die in 1910 ontstond: *Neemt Ons Zoo Als Wij Zijn*. Een naam die – zij het met een knipoog – direct refereert aan de joodse achtergrond van het gezelschap. Het roept de vraag op in hoeverre anti-joodse gevoelens ook in Groningen voorkwamen. Getuigenverklaringen hieromtrent zijn zeer tegenstrijdig. Uit interviews blijkt bijvoorbeeld dat de ene persoon nooit iets gemerkt heeft van anti-joodse gevoelens en ontkent dat deze in Groningen bestonden, terwijl een ander met voorbeelden komt hoe hij of zij werd nageroepen met 'vuile jeude' of 'tuderopper' (kippenplukker⁹⁶). Een enkeling komt zelfs met regelrechte antisemitische voorvallen. Zo herinnerde Sophie Chassid-de Vries, die tussen 1923 en 1933 in Groningen woonde, zich een leraar Duits die haar eens toebeet dat hij haar 'racistische luiheid er uit zou slaan'.⁹⁷ Dergelijke manifeste uitingen waren zeldzaam en ook Sophie Chassid-de Vries herinnerde zich slechts dit ene voorval. Bronnen over antisemitisme in de negentiende eeuw zijn zo mogelijk nog spaarzamer. De confrontatie tussen de joodse leraar Snach en Van Heijningen Bosch welke uitgroeide tot de zogenaamde 'Groninger kwestie', is al ter sprake gekomen.⁹⁸ Uit dit voorval blijkt echter tevens hoe de niet-joodse omgeving reageerde op anti-joodse uitlatingen: ze werden gezien als ongepast. Ze behoort

den niet tot de ‘goede beginselen van verdraagzaamheid’ zoals Feith en Lulofs al in 1819 noteerden. Hetzelfde duo hield anti-joodse aanvallen die toen in Duitse steden voorkwamen, dan ook in Nederland ‘en bijzonder in deze gewesten’ voor onmogelijk want strijdig met ‘onze volksgeest’.⁹⁹ Het ongemak dat burgemeester Ridder Bos van Rosenthal overviel, toen hij bijna zijn mond voorbij sprak tegenover zijn gewaardeerde joodse wethouder en plaatsvervanger Adolf I. Catz, is tekenend. ‘Prettige vakantie gehad?’, zo informeerde de laatste bij de terugkeer van de burgemeester na diens bezoek aan het Duitse eiland Norderney.

Heel aangenaam, bijzonder prettig, meneer Cats [sic], alleen waren er voor mijn smaak op Norderney wat al te veel...’ Hij sprak niet verder, raakte enigszins in de war over zijn woorden, hoewel hij eigenlijk nog niet uitgesproken had, doch de wethouder kwam hem met zijn bekende ironische humor reeds te hulp: ‘Zegt u maar gerust teveel “Rosenthals” burgemeester.’¹⁰⁰

Toch beweert Ph.S. van Ronkel over zijn Groningse gymnasiastentijd dat:

nergens elders in ons lief vaderland zoo erge en ruwe onverdraagzaamheid tegenover de Joden werd gevonden als toen te Groningen, het brandpunt der toenmalige staat- en zedekundige verlichting. De kloof tusschen mij als Jood en hen als Christenen werd er breeder en dieper door, scheen onoverkomelijk. ’t Was alsof wij en zij geheel andere menschen waren.¹⁰¹

Of de onverdraagzaamheid in Groningen werkelijk groter was dan elders in het land, lijkt erg onwaarschijnlijk, maar dat er een kloof gaapte tussen joodse en niet-joodse Groningers, mag zonder meer worden aangenomen. Wel moet hierbij worden aangetekend dat ook tussen andere groeperingen een grote afstand bestond. De afkeer tegenover het rooms-katholieke volksdeel overtrof in vele gevallen die van de joden. Zo zijn er legio verhalen van protestantse en katholieke leerlingen die met elkaar op de vuist gingen, of van protestanten die – wanneer zij voor de keuze stonden – liever hun inkopen deden bij joden dan bij die vervloekte paapsen. Op de joden werd eerder wat goedmoedig neergekeken; zij vormden een groep waarover men zich verwonderde en vrolijk maakte. De joden bedreigden in geen enkel opzicht de bestaande machtsverhoudingen, integendeel, zij dienden eerder ondersteund te worden bij hun pogingen een hogere trede op de ladder der beschaving te bereiken. Zij golden als lieden die al aardig op weg waren verlichter en beschaafder te worden, maar die – om de woorden van H.O. Feith nog maar eens aan te halen – nog ver verwijderd waren van ‘het standpunt der christenen’.¹⁰² Ook in de twintigste eeuw toen de verschillen tussen joods en niet-joods steeds geringer werden, bleef een zekere afstand bestaan en leefde joods en niet-joods grotendeels langs elkaar heen. Dit gold zelfs voor de joodse buurt waar men ogenschijnlijk zo innig en vreedzaam samenleefde. Natuurlijk was men bereid op *sabbath* de rol van *sjabbesgoj* te vervullen en op gezette tijden bij de joodse burens de kachel te ontsteken, maar ieder ging wel naar de eigen verenigingen en leefde binnen de eigen familiekring. Als kind had men joodse speelkame-

raadjes, maar samen eten was er niet bij, al was het maar vanwege de koosjere voedingsregels die in de meeste joodse huishoudens nog lange tijd werden gehandhaafd. Een zekere gereserveerdheid en distantie bleef, kortom, bestaan en het gevoel als jood in niet-joodse verenigingen slechts geduld te worden, klinkt dan ook zeer aannemelijk.

Een kleine 150 jaar na de opening van de ‘oude’ synagoge door Isaïc Joseph Cohen legde opperrabbin Eliëzer Hamburg op 30 juni 1905 de eerste steen van de nieuw te bouwen synagoge. Zeven maanden eerder – op 18 december 1904 – was tot de bouw van een nieuwe *sjoel* besloten. Het oude, onopvallende gebouw uit 1756 werd niet langer passend gevonden, en als ontoereikend beschouwd voor de omvang van de joodse gemeente.¹⁰³ Het diende te worden afgebroken en vervangen door een nieuw pand. Tijdens de bouw werd uitgeweken naar de voormalige synagoge van de afgescheidenen aan het Zuiderdiep. Opvallend aan Hamburgs eerste steen was dat deze geen Hebreeuwse inscriptie droeg maar een Nederlandse. Hierin moest echter geen breuk worden gezien met de oude traditie of een handreiking naar de moderne stroming, aldus de opperrabbin. Integendeel, zo vervolgde hij zijn toespraak, het getuigde juist van een streven om het oude levend te houden. Het nieuwe gebouw mocht dan architectonisch en esthetisch aan de eisen van de tijd voldoen, binnen zou altijd de oude, onvergankelijke joodse sfeer blijven bestaan.¹⁰⁴

Als hoofdarchitect werd de uit Gorredijk¹⁰⁵ afkomstige Tjeerd Kuipers (1852-1942) aange-trokken.¹⁰⁶ Deze gereformeerde architect die nooit eerder een synagoge had gebouwd – de Groninger synagoge was zijn eerste en tevens laatste synagoge –, werd bijgestaan door IJ. van de Veen uit Groningen, eveneens van christelijken huize.¹⁰⁷ Dat christelijke architecten synagogen bouwden, was in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw heel gebruikelijk. Er waren simpelweg niet of nauwelijks joodse architecten. Pas in de loop van de twintigste eeuw steeg het aantal joodse architecten tot een niveau dat evenredig was met het aandeel dat joden van de totale bevolking uitmaakten.¹⁰⁸ Om inspiratie op te doen vertrok Kuipers, samen met de voorzitter van de kerkeraad H.J. van Hasselt en een lid van het dagelijks bestuur B. Jacobs, naar enkele Duitse steden.¹⁰⁹ Dit was geen ongebruikelijke onderneming: ook S.I. Mulder – de onderwijsinspecteur – reisde in opdracht van het Amsterdamse kerkbestuur langs een aantal Duitse steden om te noteren ‘wat ten opzichte der gewijden eeredienst, synagogale en badinrichting en vooral nopens de lijkstaatiën en de begraafplaatsen, aanmerkelijk is, en voor de Hoofdsynagoge vermeld van belang kan zijn om nagevolgd te worden’.¹¹⁰ Duitsland gold als een soort gidsland. Kuipers raakte in ieder geval danig in de ban van de zogenaamde ‘moorse’ of ‘oriëntaalse’ bouwstijl. In Duitsland was deze tussen 1840 en 1890 erg populair en beschouwde men hem als goed passend bij het toegenomen zelfbewustzijn onder de Duitse joden, als product van de joodse emancipatie. Enerzijds hield hij afstand van de christelijke architectuur, anderzijds gaf hij uitdrukking aan het eigen karakter van het jodendom, hij reflecteerde als het ware op de herkomst van de joodse religie.¹¹¹ Deze stijl greep niet (direct) terug op de beroemde Spaanse voorbeelden, maar vloeide voort uit een romantische voorliefde voor de Oriënt. Tegen 1905 was deze stroming echter reeds enige tijd op haar retour.

Mede onder invloed van de politieke ontwikkelingen en het toegenomen antisemitisme sinds de jaren zeventig van de negentiende eeuw, had het joodse zelfbewustzijn in Duitsland een flinke deuk opgelopen en voelden de joden niet langer de behoefte hun 'vreemde', 'oriëntaalse' afkomst extra te accentueren en zo reeds bestaande vooroordelen te bevestigen. Daarom bouwde men in deze tijd liever in de 'Duitse stijl', die teruggreep op de middeleeuwse synagogen van Worms en Praag en juist het onbetwistbare Duitse karakter moest benadrukken.¹¹² Een nationale in plaats van oriëntaalse gerichtheid kreeg zo weer de overhand.

Oude synagoge (uit 1756) in Folkingestraat met links een deel van het rabbinaatshuis.

Interieur oude synagoge.

Interieur nieuwe synagoge.

Nieuwe synagoge Folkingestraat.

Met de keuze van de Groningers voor een synagoge met oriëntaalse invloeden, greep men dus terug op een bouwstijl die reeds als enigszins gedateerd gold, maar voor Nederlandse begrippen tamelijk bijzonder was. In die tijd vertoonden alleen de synagogen van Eindhoven (1866), Tilburg (1873), Sneek (1880), Rotterdam (1891) en Deventer (1892) oriëntaalse accenten – zij het veel minder nadrukkelijk dan de uiteindelijke Groningse *sjoel*.¹¹³

Dat de Groningse synagoge gebaseerd zou zijn op die van Hannover (gebouwd in 1870), zoals het *Nieuw Israelietisch Weekblad* in 1906 suggereerde, berust op een misvatting. Deze synagoge was juist de eerste die in ‘Duitse stijl’ werd gebouwd en wel door E. Oppler, een architect die als geen ander een grote afkeer koesterde van moorse elementen: *‘Dieser Styl hat nicht die geringste Beziehung zum Judentum.*’¹¹⁴ Het is wel mogelijk dat de koepel die aanvankelijk de Groninger synagoge had moeten sieren, geïnspireerd was door de koepel die de synagoge in Hannover tooide. Waarom uiteindelijk werd afgezien van een koepel is niet duidelijk, maar dit had waarschijnlijk een financiële oorzaak.

Ook het veel aangehaalde idee van de Groningse oud-hoogleraar in de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw E.R.M. Taverne dat Kuipers zou zijn geïnspireerd door de La Blanca-synagoge te Toledo is erg onwaarschijnlijk.¹¹⁵ Met name de glas-in-lood ramen waarin zuilenrijen staan afgebeeld, zouden rechtstreeks verwijzen naar dit Spaanse voorbeeld. Kuipers haalde zijn inspiratie echter, zoals gezegd, dichterbij huis en in zijn Duitse voorbeelden werd zelden verwezen naar het moorse Spanje.¹¹⁶ Bekijkt men de bewuste ramen goed, dan lijken ze ook eerder een

voortzetting van de aanwezige pilaren die de vrouwengalerij afschermen, dan een afbeelding van de La Blanca-synagoge.

Naast de overduidelijke oriëntaalse invloeden blijft ook de hand van de gereformeerde kerkenbouwer Kuipers goed zichtbaar. Zo bezit het gebouw een kruisvormige basilicale grondvorm en is de invloed van zijn leermeester Berlage terug te vinden in zijn materiaalgebruik, door Taverne eens omschreven als een ‘massieve berg baksteen’.¹¹⁷ Het overvloedige gebruik van schijnmaterialen – waardoor er meer gesuggereerd wordt dan er in werkelijkheid is – is daarentegen weer in strijd met Berlages opvattingen. Ongetwijfeld was de imposante gevel beter tot zijn recht gekomen wanneer deze niet aan de smalle Folkingestraat was geplaatst, maar aan het veel ruimere (Gedempte) Zuiderdiep, zoals aanvankelijk ook de bedoeling was. Dat dit plan niet is uitgevoerd, heeft te maken met het feit dat de bewoner van het hoekhuis (Folkingestraat-Zuiderdiep) zijn pand niet wilde verkopen.¹¹⁸

Zoals te verwachten was, riep het Groningse ontwerp niet uitsluitend enthousiaste reacties op. Daaraan was aanvankelijk niet zozeer de gekozen bouwstijl debet als wel de omvang, de uitstraling en – bovenal – de geraamde kosten. De gemeente stond er namelijk financieel niet te best voor. Zelfs leden van het joodse kerkbestuur spraken daarom van een ‘lichtzinnig’ project dat neigde naar ‘grootdoenerij’.¹¹⁹ Twee dagen voor de officiële opening was er een bijeenkomst in Hotel Weinberg om verenigingen en particulieren de gelegenheid te geven geschenken aan te bieden ter verfraaiing van de synagoge. Bij deze bijeenkomst hield de zionistisch georiënteerde Hartog I. Kisch¹²⁰ een kritische toespraak waarin hij stelde dat in vele kleine onooglijke synagoges vaak nog een ‘ware Joodsche geest en echte Oostersche warmte’ bestond, terwijl in verschillende mooie, nieuwe gebouwen meestal ook de bezoekers waren ‘gemoderniseerd’. Hij eindigde zijn betoog met de wens dat de Groningers steeds een opperrabbijn mochten hebben die weerstand zou bieden aan de modernisering, en dat de nieuwe synagoge mocht lijken op de oude *sjoel*. ‘Dat de kehille [gemeente] niet slechts een Thora kroont, maar de Thora ook haar kroont.’¹²¹

Tijdens de inwijdingsplechtigheid op 23 maart 1906 leek de kritiek verstomd. Met veel pracht en praal werden de plechtigheden opgeluisterd. Het grote aantal hoogwaardigheidsbekleders dat bij de opening aanwezig was, toonde de belangstelling van niet-joodse zijde. Het gezelschap, onder wie de Commissaris der Koningin, leden van Gedeputeerde Staten, burgemeester en wethouders, zagen een traditionele inwijding met het binnendragen van de heilige wetsrollen, ondersteund door – iets minder traditioneel, maar inmiddels geaccepteerd – koorgezang van zeventig leden¹²². De opperrabbijn beleefde zijn ‘finest hour’ en betitelde het nieuwe bedehuis als ‘een pronkjuweel van bouwkunst’. Meteen voegde hij hier aan toe dat in tegenstelling tot ‘het buitenland’ – lees: Duitsland – waar ‘zoo vaak uitsluitend gelet wordt op uiterlijke praal’ in Groningen ook rekening is gehouden met alle eisen van de joodse traditie omtrent inrichting en godsdienstoefening. De rabbijn riep daarom op tot nederigheid, zowel binnen de kerk als daarbuiten. Ook bij deze gelegenheid werd gebeden voor het koninklijk huis en opnieuw diende men op straffe van een boete bij dit gebed te gaan staan.

Uitgebreide aandacht was er ook van de kant van de pers. Regionale journalisten aan wie reeds enkele dagen voor de opening een blik was gegund, spraken van een imposant gebouw passend in deze moderne tijd. Zo werd het gehele gebouw centraal verwarmd door middel van een stoominrichting. In het schip bevonden zich 363 en in de zijarmen 116 zitplaatsen. Vrouwen betraden de synagoge via twee aparte zijingangen en moesten boven plaatsnemen. Afgesloten door gemetselde balustraden met gegoten ijzeren ornamenten, zoals de orthodoxe ritus voorschreef, waren hier 148 zitplaatsen.¹²³ Uitvoerig wees men op het oriëntaalse karakter van het gebouw: de hoefijzerbogen, de koepelvormige bekroningen van de beide torens, de ramen, de kolommen en strooide men met termen als ‘oostersch cachet’, ‘oosterschen trant’ en ‘moorsche elementen’ – zonder daar verder een oordeel over uit te spreken.¹²⁴ Dergelijke benamingen zoekt men tevergeefs in de omvangrijke artikelen die in de landelijke joodse periodieken – het *Nieuw Israelietisch Weekblad* en het *Centraal Blad voor Israelieten in Nederland* – verschenen. Hier sprak men slechts in algemene termen van ‘majestueuze aanblik’ en ‘grootsche aanzien’. Blijkbaar bestond bij deze bladen toch een zekere terughoudendheid met betrekking tot het oriëntaalse karakter en zag men liever de traditionele synagogen naar protestants voorbeeld. Leo Pinkhof (1898-1943) – broer van Clara Asscher-Pinkhof en zelf kunstenaar/ontwerper – en Jaap Meijer (1912-1993) toonden zich in hun kritiek, enkele decennia later, veel minder terughoudend. Pinkhof:

En in de twintigste eeuw bouwt men in Groningen, ook door [een] niet-Joodschen bouwmeester, een gebouw dat vooral niet op een hedendaagsche Christelijke of Katholieke kerk mocht lijken. En ziet wat er uit de heksenketel van eerlijk gemeente, maar onbegrepen toewijding en wanbegrip te voorschijn kwam. De gedachten-gang was: Joodsch, en Joodsch is Oostersch.¹²⁵

Jaap Meijer ging in zijn kritiek nog wat verder en betrok de algehele toestand van het Groninger jodendom in zijn analyse.

Een gereformeerde architect is verantwoordelijk voor het onevenwichtige, lelijke gebouw. [...] Er stond toen ter plaatse een sobere sjoel, en er stond er nog een, aan het Zuuderdaip [de synagoge van de afgescheidenen]. Sfeervolle bouwsels, passend in een gegroeide traditie. Ik kan hier alleen maar vaststellen, dat het in beide gevallen inderdaad om een intieme sjoel ging. En daaraan had men blijkbaar geen behoefte meer. Omstreeks 1900 werd zo'n onevenwichtig gestructureerde gemeenschap bedreigd door ingrijpende veranderingen van binnen uit. Er was ook in Groningen een duidelijk waarneembaar religieus verloop, dat de kleine traditionele kern beangstigde. Men kwam niet meer naar sjoel en (dialectisch) daarom had men een grote ... KERK nodig. Die moest echter demonstreren, dat er intern niets aan de hand was. De joodse gemeenschap bloeide, niet-waar? [...] Maar die gemeente bloeide helemaal niet. Wat moest men niet al doen om althans nog wat synago-bezoekers te trekken! Er was al een koor. Er werd al gepreekt. [...] Van een levend jodendom, dat nog aansloot bij de historische ontwikkeling van ons volk en zijn eeuwenoude klassieke cultuur, was niet zo heel veel meer over. Over de gehele linie zat er de klad in, maar je kon het aan de buitenkant niet zien.¹²⁶

Concluderend stelt Meijer dat ‘onze Groningse sjoel de sporen van assimilatie en joods verval in zich draagt.’¹²⁷

Met de bouw van de nieuwe synagoge leek een nieuwe periode te worden ingeluid. Naarmate de assimilatie sterker werd, groeide de behoefte aan representatieve synagogen: zo ook in Groningen. Net als de joodse burger, mocht ook de synagoge meer op de voorgrond treden. Uiterlijk zelfbewust en vol vertrouwen presenteerde de joodse gemeenschap zich zo aan de buitenwereld. Bij deze houding paste de oriëntaalse bouwstijl die enkele decennia eerder in Duitsland zoveel navolging had gekregen. Innerlijk knaagde er echter iets, een knagen dat niet veroorzaakt werd door toenemende vijandigheid van buitenaf, zoals in Duitsland, maar eerder voortkwam uit angst voor de ontwikkelingen binnen de joodse gemeenschap zelf. De steeds terugkerende bezweringsformule dat in Groningen de oude joodse geest zou blijven bestaan, wijst hier al op. De angst dat de nieuwe tempel ook verdere modernisering van het jodendom met zich mee zou brengen, begeleidde de bouwplannen vanaf het prille begin. Lieten Israëls profeten zich al niet afkeurend uit over de zucht naar imponerende tempels? Was een synagoge binnen het jodendom eigenlijk niet iets van secundair belang (in tegenstelling tot bijvoorbeeld scholing)? Was de bouw niet eerder een maskering van de problemen die binnen de gemeente speelden: het teruglopend synago-gebezoek, de voortgaande verwijdering van joodse wetten en tradities, de groeiende onderlinge verdeeldheid? Hoopte men met de bouw wellicht een deel van de Groninger joden opnieuw bij het jodendom te betrekken en zo het verval te stuiten? Mendels schreef hierover in 1906 reeds:

Men zag hoe velen – wat uitblinkt door positie of vermogen in de eerste plaats – zich verre houden van de kerk; sommigen uit overtuiging; weer anderen [...] wijl zij meenen hun tijd en geld productiever te kunnen besteden. Ook [schenkt het] Jong-Jodendom over het algemeen beslist de voorkeur aan de Harmonie boven de synagoge.¹²⁸

Zijn nuchtere, wat gelaten constatering staat in schril contrast met de haast wanhopige woorden van opperrabbijn Dasberg. In 1939 schreef deze namens de Nederlandse opperrabbijnen de reeds aangehaalde brochure welke in de eerste plaats gericht was op het ‘huwelijksprobleem’ onder de joden.¹²⁹ Hierin roept hij kortweg op het jodendom te redden.

Redt het Jodendom. Bewijst, dat ge Jood en Jodin zijt, dat ge in waarheid en met recht die eere naam draagt. Bewijst, dat ge een goede, trouwe Jood zijt. Wordt wederom actief ter wille van het behoud van het Jodendom. [...] Durft den moed te hebben om kinderen te krijgen, laat ons Volk niet ondergaan; heb vertrouwen in den schenker en Schepper van het leven, wekt nieuw leven. Of moet het nog donkerder en treuriger in onze Joodsche wereld worden...¹³⁰

Aan de basis van het ‘huwelijksprobleem’ lag volgens de rabbijn een veel omvangrijker probleem, te weten het verval van de godsdienstige moraal, van het joods-nationaal gevoel en het geringer wordend geloof en vertrouwen in God en de toekomst.¹³¹

Het antwoord op bovenstaande vragen lijkt daarom veelal bevestigend te moeten luiden. Het traditionele jodendom was in verval. En zo bleef de imponerende nieuwe synagoge veelal leeg en bevatte zij slechts tijdens de hoogtijdagen¹³² het aantal mensen waarvoor ze eigenlijk was gebouwd.

Viering 250 jaar Gronings Ontzet. Folkingestraat, 1922.

Folkingestraat met gebroeders Bollegraaf (jaren dertig).

Met name jongeren lieten het massaal afweten. Om deze groep meer bij het religieuze leven te betrekken kwam opperrabbin Davids met het voorstel een jeugdsjoel op te richten.¹³³ Dit plan werd in 1928 door de onderwijzer Mozes van Gelder verwezenlijkt. Zo'n vijftig jongens en meisjes meldden zich aan.¹³⁴ De opzet van de dienst was, dat deze door de jongeren zelf voorbereid en geleid zou worden, al bleef er enig toezicht. Zo hielden in 1938 de onderwijzeressen Frank en Engelsman en de onderwijzer Hammelburg een oogje in het zeil. Tot 1940 werd een ruimte in het gebouw van *Ets Haiim* gehuurd – en moest vanwege de geringe ruimte met *Jom Kippoer* wel eens uitgeweken worden naar hotel Hoogstraat –, vanaf 31 maart 1940 beschikte men over een eigen gebouw in de Folkingedwarstraat.¹³⁵ De nieuwe *sjoel* vormde een onderdeel van een nieuw verrezen gebouwencomplex waar zich ook vier schoollokalen in bevonden. De *sjoel* bood ruimte aan 114 mannen en 97 vrouwen.¹³⁶

De diensten in de jeugdsjoel hadden in vergelijking met die in de hoofdsynagoge een wat losser en socialer karakter. 'Een dienst vol enthousiasme [en] vol jeugdige pit', zoals bij de viering van het tienjarige bestaan in 1938 in het programma stond vermeld.¹³⁷ Zo werd in de jeugdsjoel door de aanwezigen meegezongen terwijl in de hoofdsynagoge de *chazzan* of een koor het gezang voor z'n rekening nam.

De slotzang¹³⁸ bij de viering van het tienjarig bestaan van de jeugdsjoel in 1938 gaf nog een ander kenmerkend verschil tussen jongeren en ouderen weer: het besef te leven in *galoeth* of *goloes* (ballingschap) en het daaraan gekoppelde verlangen naar een eigen joodse staat.

Het feest loopt ten einde, een ernstig woord tot slot,
 Temidden der vreugde, denkt aan het Joodsche lot,
 Bij Simcho daar wordt steeds eiwel vermeld,
 Zoolang Goloes bloeit en Tsion ligt geveld.
 Geen blijdschap is volmaakt, geen vreugde onvermengd,
 Zoolang het Goloesvuur ons volk verzengt.

Dat leert ons het gebed in onze Sjoel.
 We bidden om Jeruzalem met heilig gevoel.
 Wij denken aan Joden, om hun Jood-zijn gesmaad,
 Door de wereld trekkend, zonder redding en baat.
 Wij bidden, wij vasten voor 't eind van de Goloesnacht,
 Wij strijden tegen 't onheil, door Tammoez¹³⁹ ons gebracht.

Wij strijden voor 't herstel van de glans onzer Leer,
Bekroond door herbouw van den tempel als weleer;
“Want wie in den tempel eens vreugde heeft gesmaakt”
Zoo luidt het, “Slechts bij hem was die vreugde volmaakt”.
De bede klinkt daarom, vertrouwend en blij,
Dat de nieuwe jeugdsjoel dààr gevestigd zij,
Waar zal staan in volle vreugd', beschermd door Hooger Hand,
De jeugd van ons volk in het eigen Joodsche land.

In 1938 werd het jodendom niet langer uitsluitend van binnenuit bedreigd, ook uit de niet-joodse buitenwereld klonken alarmerende berichten. Spoedig zou het wel degelijk 'nog donkerder en treuriger in onze Joodsche wereld worden', om met opperrabbin Dasberg te spreken. Hoe treurig en donker kon ook hij niet bevroeden. De wens te mogen leven 'in het eigen Joodsche land' zou slechts voor enkelen bewaarheid worden.

